

1. GİRİŞ

1.1. Şekil Bilgisi (Morfoloji) Nedir?

İngilizcesi *morphology* olan ve Osmanlı Türkçesinde de “ilm-i sarf” şeklinde adlandırılan “şekil bilgisi” kavramı, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz tarafından şu şekilde tanımlanmıştır: “Bir dilin kök kelimelerini, eklerini, köklerle eklerin birleşme yollarını, eklerin anlam ve görevlerini, türetme ve çekim özelliklerini ve şekille ilgili öteki konularını inceleyen gramer dalıdır.” (2003: 5).

Çekim ve yapım ekleri başta olmak üzere, Türkçede bulunan bütün ekler ile isim ve fiil çekimleri temel olarak morfolojinin konusu içerisinde yer almaktadır.

1.2. Eklemeli Bir Dil Olarak Türkçe

Türkçe, dünya üzerindeki eklemeli dillerden biridir ve yeni kelime teşkilleri, Türkçede çoğunlukla ekler yardımıyla gerçekleşir.¹ Bu sebeple, temelini ekler ve köklerin oluşturduğu şekil bilgisi, Türkçe için büyük bir öneme sahiptir.

Türkçe, dünya dilleri arasında Altay dilleri grubuna girmektedir. Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japonca ile birlikte bu ailenin bir üyesi olan Türkçe, eklemeli dillerin de “sondan eklemeli diller” grubundandır.

Kökleri ve ekleriyle kendine has dillerden biri olan Türkçe, ilk yazılı belgelerinden itibaren yaklaşık 1400 yıldır takip edilebilmektedir. Sahip olduğu çekim ve yapım ekleri ile bunların kullanım özellikleri, Türkçenin özellikle yabancılar tarafından zaman zaman “matematiksel bir dil” olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur.

Tarihî süreçte fonetik, morfolojik ve leksikolojik açılardan pek çok değişikliğe uğrayan Türkçe, kökleri ve eklerinin bir kısmı kaybolmuş ya da değişmiş olsa bile, değişmeyen ya da az değişen çekim özellikleriyle kendine has bir dil profili çizmektedir.

Morfoloji söz konusu olduğunda, Türkçede değişmeyen şeylerden biri de yapım ve çekim eklerinin sırasıdır. Bilindiği gibi bir kelimedeki yapım ekleri önce, çekim ekleri sonra gelmektedir. Aynı şekilde çekim eklerinin de kendi içinde bir sırası mevcuttur. Bu değişmeyen özelliklerin yanında Türkçenin değişiklik gösteren bazı morfolojik özellikleri de mevcuttur. Kimi köklerin ve eklerin ölmesi, kimi eklerin fonetik değişikliğe uğraması, bazı

¹ Türkçede yeni kelimeler başka yollarla da yapılabilir. İsim ya da sıfat tamlamalarından faydalanmak da bu konuda en sık başvurulan yollardan biridir. Bunun dışında ağızların, tarihî ya da çağdaş lehçelerin kelimelerinden yararlanmak veya başka dillerden kelime ödünç almak gibi unsurlar da Türkçede yeni kavramları karşılama yollarından sadece birkaçıdır.

kelimelerin zamanla ek hâline gelişi gibi birtakım özellikler ise Türkçenin morfoloji bahsindeki değişen özelliklerindedir.

1.3. Kökler ve Ekler²

Kökler ve ekler, eklemeli dillerin iki temel unsurudur. Hem köklerin hem de eklerin kendilerine has bazı özellikleri vardır:

1.3.1. Köklerin Özellikleri

❖ Bir kelimenin anlamlı en küçük parçasına "kök" denir.

taş-lık, su-cu,

❖ Kökler parçalanamaz. Kökler kelimelerin çekirdekleridir.

❖ Kökler bir varlığı, bir hareketi ya da bir kavramı karşılar. Ancak her varlık, kavram ve hareket için ayrı kökler yoktur.

❖ Türkçede kökler genellikle tek hecelidir. Çok heceli köklerin (gövdelerin) sayısı azdır. Bu tarz kelimelerin birçoğu, bugün bilebildiğimiz başka tek heceli köklerden gelişmişlerdir (*getir-* < *kel-tür-* vb.). Bazıları ise bugün açıklayamadığımız muhtemelen yine tek heceli başka bir kökten gelmişlerdir (*otuz, kanat* vb.).

❖ Türkçede kökler, Türkçenin hece yapısı gereği en fazla bir ünlü (örnek: *a-*) veya bir ünsüz/bir ünlü (örnek: *te-*) şekline kadar götürülebilir. Bu iki hece tipi dışındaki köklerin gerçek bir kök olup olmadıklarından her zaman için şüphe edilebilir.

❖ Bazı köklerin anlamları bugün kaybolmuştur. Biz bu kökleri ancak eklerle kullanabiliriz.

söyle-

(yorgun) ar-gın

tüne-mek

❖ Kökler, bir dilde eskiden beri var olan dil birlikleridir. Yeni kavramları karşılamak için yeni kökler uydurulamaz. Mevcut köklerden ekler yardımıyla yeni kelimeler türetilir. Yansıma kelimeler bunların dışındadır.

❖ Kökler, anlamları bakımından isim ve fiil kökleri olmak üzere ikiye ayrılır. Varlık ve kavramları karşılayan kökler isim kökleri; hareketleri karşılayan kökler ise fiil kökleridir.

göz, ev / al-, ver-

❖ Fiil kökleri tek başlarına kullanılamazlar. Fiil köklerinin kullanılabilmesi için şahıs, kip ve diğer ekleri (yapım eki, sıfat-fiil eki vb.)

alması gerekir. Yazarken bu köklerin yanına çizgi konulur. Fiil kökleri kelime köküdür ama kelime değildir.

1.3.2. Eklerin Özellikleri

❖ Ekler, tek başlarına kullanılmayan ancak kök veya gövdelerle birlikte kullanılan anlamsız ses veya ses topluluklarıdır.

❖ Türkçede ekler genellikle en fazla üç sestenden oluşur. Bununla birlikte dört, beş ve altı sestenden oluşmuş ekler de Türkçede mevcuttur. Bu tarz eklerin tamamının birleşik ekler olduğu düşünülebilir.

ev-e (tek sesli)

ev-de (iki)

ev-ler (üç)

al-acak (dört)

sabah-leyin (beş)

sarı-mtırak (altı)

❖ Türkçedeki ekler, ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı olarak genellikle iki, dört ve sekiz şekillidir. Bir ünsüzden oluşan tek şekilli ekler de vardır.

Örnekler:

tek şekilli : *-m* (t.1.ş. iyelik eki), *-n* (t.2.ş. iyelik eki)

iki şekilli : *-lar, -ler*

dört şekilli : *-miş, -miş, -muş, -müş*

sekiz şekilli : *-cı, -ci, -cu, -cü, -çı, -çi, -çu, -çü*

❖ Türkçede ünlü uyumuna uymayan ve çeşitli sebeplerle tek şekilli olan başka ekler de mevcuttur (*ken, leyin, yor, gil, ki, daş*). Bu eklerden bazılarının niçin tek şekilli olduğu açıklanabilirken (kelime iken zamanla ek hâline gelen *-yor* gibi), bazılarının sebebi ise bugün için bilinmemektedir.

❖ Görevleri bakımından yapım ve çekim ekleri olmak üzere ikiye ayrılan ekler, genellikle önlere bir çizgi getirilerek gösterilir. İlmî yayınlarda isme gelen eklerin önüne +, fiile gelen eklerin önüne ise - konulması yaygındır. Bir yapım eki, geldiği kelimeyi fiil yapıyorsa kendisinden sonra - işareti konulurken, isim yapıyorsa herhangi bir işaret konulmamaktadır.

Örnek:

+lı (isimden isim yapan ek)

-ge (fiilden isim yapan ek)

+la- (isimden fiil yapan ek)

-n- (fiilden fiil yapan ek)

² Kökler ve eklerin özellikleri anlatılırken esas olarak Muharrem Ergin ve Zeynep Korkmaz'ın gramerlerinden faydalanılmıştır.

❖ Bir kelimedeki yapım ekleri önce, çekim ekleri sonra kullanılır.

köy-lü-ler-e

❖ Yapım ekleri, kısaltmalarda genellikle *iiye, fiye, ifye, ffye* şeklinde gösterilir. Kısaltmanın ilk harfi, ekin ne tür bir kelimeye geldiğini (isim mi yoksa fiil mi) gösterirken; kısaltmanın ikinci harfi ise ekin ne tür bir yeni kelime yaptığını (isim ya da fiil) belirtir.

❖ Bir çekim eki, zamanla kalıplaşıp yapım ekine dönüşebilir; ancak yapım ekleri hiçbir zaman çekim eki olamaz. Meselâ, *-de* bulunma hâli eki, *gözde* örneğinde artık yapım eki fonksiyonundadır. *Sıradan, candan* örneklerindeki ekler de böyledir.

❖ Eklerdeki çok şekillilik, bunları pratik yazma arayışlarını da beraberinde getirmiştir. Gramer kitaplarının çoğunda ekleri tek tek yazmak yerine bazı büyük harfler yardımıyla çok şekillilik ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu tarz eserlerde eklerin gösterildiği büyük harflerle kastedilen sesler şunlardır:

A : a, e

I : ı, i

U : u, ü

X : ı, i, u, ü

C : c, ç

D : d, t

G : g, k

1.4. Yardımcı Sesler

Türkçede yan yana iki ünlünün gelememesi ya da bir arada bulunamayan bazı ünsüzler, yardımcı seslerin kullanılmasını gerektirir. Yardımcı seslerin³ kullanılış sebebi, esas olarak Türkçenin fonetik özellikleridir. Yardımcı sesler, “ünlülerden oluşanlar” ve “ünsüzlerden oluşanlar” olmak üzere başlıca iki gruba ayrılır.

1.4.1. Ünlülerden Meydana Gelen Yardımcı Sesler:

- ❖ Ünlülerden oluşan yardımcı sesler, *ı, i, u* ve *ü*'dür.
- ❖ Türkçede geniş ünlüler yardımcı ünlü olmazlar.
- ❖ Türkçede ilk hece dışında bulunamadıkları için *o* ve *ö* ünlüleri de yardımcı ünlü olamazlar.

³ Bugüne kadar yapılan çalışmalarda yardımcı ses için *koruma ünsüzü, koruyucu ünsüz, doldurma sesi, bağlantı ünlüsü, ekleme ünlüsü, boşluk doldurucu, kaynaştırma harfi* gibi pek çok terim kullanılmıştır (Ercilasun 2007: 347).